

NERIJUS BRAZAUSKAS

(Ne)tapachios tapatybės paieškos

Tapatybės problema XX amžiaus lietuvių literatūroje: Mokslo straipsniai, sudarytoja Gitana Vanagaitė, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008, 206 p., ISBN 978-9955-20-377-3

Ivadiniai pa(si)stebėjimai. Pasak Leonido Donskio, „Globalizacijos paveiktame nūdienos pasaulyje, kuriame beveik nebeliko lokaliųjų civilizacijų ir tradicinės socialinės sanklodos, tapatybė nustojo buvusi priskyrimo ir paveldėjimo dalyku. Tapatybę tokia pasaulyje mes sąmoningai pasirenkame“¹. Sąmoningai ar ne, bet tapatybės klausimas yra vienas svarbiausių šiandieninėje Lietuvoje. Į jo svarstymus įsijungia ir straipsnių rinkinys *Tapatybės problema XX amžiaus lietuvių literatūroje*, kurio anotacijoje rašoma:

Leidinyje analizuojami kultūrologiniai ir literatūrologiniai asmens tapatybės klausimai, išskiriamas tautinės asmens tapatybės aspektas. Vertybinė tautinės tapatybės raiška XX amžiaus lietuvių poezijoje, prozoje, dramoje arba vertimuose yra pristatoma žymių autorių kūrinių interpretacijomis, rašytojų autobiografių analize.

Autoriai – Vilniaus pedagoginio universiteto Lietuvių ir Visuotinės literatūros katedrų dėstytojai. Moksliniai atributai (recenzentai, santraukos lietuvių ir anglų kalbomis, esminiai žodžiai, asmenvardžių rodyklė) byloja neproblemišką akademinio leidinio tapatybę. Problemos prasideda tada, kai (ne)mėginama apibrėžti pačią tapatybę, kuri, kaip „Pratarmėje“ pripažįsta sudarytoja, yra sunkiai nusakomas fenomenas. Vis dėlto mokslinis žanras įpareigotų tai padaryti, bent jau paaiškinti vartojamas sąvokas *tautinė asmens tapatybė*, *vertybinė tautinė tapatybė*, ypač tam, kuris mano, jog tokia tapatybė tėra iliuzija. Rinkinys kelia abejonių ir dėl autorių pasirinktų apibrėžčių tikslingumo bei straipsnių adekvatumo

1 Leonidas Donskis, „Globalizacija ir tapatybė: asmeninės pastabos apie lietuviškuosius tapatybės diskursus“, in: *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008, p. 174.

„tapatybės problemai“. Sąlygiškai tekstai skirstytini į tris grupes: 1) tapatybės problemą reflektuojantys straipsniai, 2) tapatybės problemą įtraukiantys straipsniai, 3) tapatumo sąvoką nagrinėjantis straipsnis.

Tapatumo sąvoką nagrinėjantis straipsnis. Dainius Vaitiekūnas teoriniame darbe „Tapatumo aspektai A.J. Greimo reikšmės teorijoje“ analizuoja Greimo ir šiuolaikinės semiotikos (Erico Landowskio) tyrinėjimus, daugiausia dėmesio skirdamas tapatumo sąvokai, pateikdamas apibrėžtis iš semiotikos terminų žodyno, pastebėdamas, kad „diskursas gali būti interpretuojamas kaip tapatybės diskursas arba tapatybę steigiantis diskursas“ (p. 192). Vaitiekūno straipsnį, kaip labiausiai gvildenantį teorines formuluotes, būtų buvę tikslinga publikuoti rinkinio pradžioje, skaitytojui būtų pravartu perskaityti kad ir tokią sampratą:

Tapatumas išryškėja kaip skirtumų efektas, taigi bet kokio reikšmės elemento identifikavimas yra neatsiejamas nuo skirtumų ieškojimo, nuo santykių tinklo diskurse nustatymo. Tapatumo atpažinimo prielaida yra *kitoniškumas* [išskirta mano – NB]. (p. 193)

Ši mintis svarbi ir todėl, kad dauguma kitų knygos autorių akcentuoja ne skirtumą, o panašumą. Galima pasigesti Vaitiekūno didesnio atidumo Landowskio tyrinėjimams, tačiau skaitytojui palikta nuoroda susipažinti su pastarojo studija *Kito buvimai (Présences de l'autre, 1997)*. Nors autoriaus svarstymai vietomis yra perdėm abstraktūs, straipsnis sukuria teorinę erdvę tapatumo refleksijai, kurios šiame rinkinyje galėjo būti daugiau.

Rinkinyje išvelgiau keturis *tapatybės problemą reflektuojančius straipsnius*. Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašėlionienė publikacijoje „Didžiųjų lietuvių“ byla šiandien: Adomas Mickevičius, Oskaras Milašius ir Czesławas Miłoszas“ kelia asmeninio ir kultūrinio tapatumo problemą, polemizuodama su Tadeuszu Kowzanu, kuris „piktinasi bet kokia lietuvybės apraiška lenkų kultūros istorijoje“ (p. 10). Literatūrologė, priešingai, ne piktinasi, o analizuoja ne tik lietuvybės apraiškas, bet ir „lietuviško mentaliteto“, „literatūrinio identiteto“, „dvigubos kultūrinės priklausomybės“ klausimus, „minties raiškos panašumus bei skirtumus“ (dažniausiai tapatybę atpažįsta iš panašumų). Autorės požiūrį atskleidžia ir toks sakinys: „Adomas Mickevičius mums savas, labai svarbus ir reikalingas.“ (p. 14) Čia galima klausti, ar asmuo, populiariausias Lietuvos kultūrą „raštais ir paskaitomis“, jau savaime liudija lietuviškąją tapatybę ar kurią nors jos trajektoriją? Vesdama įdomias paraleles tarp Mickevičiaus ir Milašiaus, autorė akcentuoja

pastarojo, poeto ir diplomato, *kitoniškumą*, kuri suponuoja kalbos aspektas, nurodantis atvejį, kai „daugelis talentingų autorių nerašė ir nerašo gimtąja kalba“ (p. 19). Kokią tapatybę bylotų prancūziškai rašantis lietuvis? Kokia riba tarp tautinės ir „svetimtautės“ literatūros? Tirdama „baltiško mentaliteto apraiškas“, Vaičiulėnaitė-Kašelionienė tradiciškai dėmesinga istoriniams faktams, kūrybai, paties autoriaus mintims, sąsajoms su kitais dviem „didžiaisiais lietuviais“. Literatūrologė atsargiai vertina „regioninės tapatybės“ koncepciją, pastebėdama, kad ši „neturėtų atmesti tautinės tapatybės. Antraip tai virstų dar vienu smūgiu į širdį mažosioms tautoms didžiųjų naudai“ (p. 23–24). Tokiu kultūriniu ir egzistenciniu rūpesčiu persmelktas kultūrologinis straipsnis, kuriame pagrįstai nesistengiama sudėti galutinių taškų, kviečia atsakyti į (ne)tapatybės klausimus, kurie užfiksuoti Mickevičiaus frazėje „Lietuva, tėvyne mano!“

Nuo tėvynės prie kūrėjų tikros ar tariamos tapatybės pereina Gitana Vanagaitė straipsnyje „Tapatybės problema tarybinių ir nepriklausomybės metų autobiografijoje“. Autorė analizuoja *Tarybinių lietuvių rašytojų autobiografijas* (1989), kurias jau pradžioje apibūdina kaip sufalsifikuotas ir nelaikytinas savarankiškoms autobiografijomis, kokios paprastai atsiranda spontaniškai sumanius. Sovietinė ideologija tas autobiografijas išties pavertė simuliakrinėmis, tačiau jose esama įdomių tapatybės kūrimo(si) trajektorijų. Jas Vanagaitė analitiškai atskleidžia per kartos prizmę. „Natūralaus identiteto krizę“ autorė sieja su XX a. 4-ajame dešimtmetyje gimusios kartos (R. Lankausko, J. Strielkūno, V. Bubnio, Alf. Maldonio, Just. Marcinkevičiaus, R. Granausko ir kt.) identitetu, kurio pamatas padėtas vaikystėje, – autobiografijose šie rašytojai akcentuoja praeitį, vaikystės namus, kurie iškyla kaip atsvara dabarčiai. Galėtume klausti, kas yra natūralus ar nenatūralus identitetas, tačiau iš esmės pritariant tyrinėtojos mintims galima teigti, kad toji karta naudojasi praeitimi kaip psichologiniu kompensaciniu mechanizmu, steigiančiu tapatybę. Šiuo požiūriu 4-ojo dešimtmečio karta turi pranašumą prieš tą, kuri gimė sovietmečiu; nors jos atstovus galima vadinti krizinės tapatybės rašytojais, svarbiausia, kad jie dar *turi* tapatybę. Jos *neturintys* analizuojami straipsnio dalyje, pavadintoje „Dirbtiniu konfliktu besiremianti tapatybė“. 5-ojo dešimtmečio kartą (O. Baliukonytė, V. Jasukaitytė, B. Radzevičius, J. Vaičiūnaitė, J. Degutyte ir kt.) Vanagaitė rodo kaip netekusią galimybės natūraliai formuotis identitetui, kaip rekonstruojančią tapatybę „vidiniuose asmens atradimuose ir potyriuose“ (p. 92). Iš straipsnyje pateiktų citatų atrodo, kad tiksliau šią kartą būtų vadinti ne tapatybę *rekonstruojančia*, o *kuriančia*,

ieškancčia. Čia atsiranda ir savirefleksijos momentas, kurį lemia asmenybės autentiškumas. Charlesas Tayloras yra pastebėjęs, kad „moralinį išsigelbėjimą mums teikia susigrąžintas autentiškas moralinis ryšys su savimi“ (*Autentiškumo etika*, 1996, p. 46), – tokias pastangas fiksuoja Radzevičiaus, Degutytės, Vaičiūnaitės mintys. Tiesa, autobiografijose akivaizdu, jog apmąstymus varžo numanomas skaitytojas, todėl tekstai dažnai nukrypsta į kūrybą, kultūros problemas, o ne į aš atskleidimą, skirtumus nuo *kito*. Skausmingą aš identitetą geriausiai liudija Degutytė, „tik po mirties leidusi spausdinti savo išpažintinę autobiografiją“ (p. 96). Mažiausiai dėmesio Vanagaitė skyrė 6-ajame dešimtmetyje gimusiai kartai (V. Kukulius, V. Rubavičius, D. Mušinskas, G. Cieškaitė), kuriai priklausančiųjų tapatybė fokusuojama „asmeniškesnėje dimensijoje“ (p. 100), nors straipsnio dalies pavadinimas „Sąmoningai konstruojama tapatybė“ itin aktualus nagrinėjamai problemai. Vargu ar egzistuoja bendras kartos identitetas, greičiau jis yra įvairių asmeninių tapatybių rinkinys, tačiau autorės pastangos atskleisti jų kūrimo(si) mechanizmą yra labai reikalingos tiek literatūrologijai, tiek visai lietuvių kultūrai.

Vytautas Martinkus straipsnyje, kurį pats vadina studija, „Vertybinių tautinės tapatybės atvertis lietuvių romane (Ramūno Klimo ‚Maskvos laike‘ ir Petro Dirgėlos ‚Karalystėje‘)“ polemiskai analizuoja tautinę bei kultūrinę tapatybę ir daro išvadą, kad „Abu romanai tautinės (lietuvio) tapatybės fenomeną pristato meninės raiškos priemonėmis ir skirtingai“ (p. 152). Straipsnį leidinyje išskiria ne tik daugiabriaunė autoriaus tapatybė (rašytojas, kritikas, literatūrologas ir kt.), bet ir aptariamų diskursų įvairovė (kultūra, politika, literatūra, tauta, kalba). Visi jie suvedami į „*tautinės* tapatybės ir jos *sąmoningumo* raiškos formų“ analizę (p. 106). Fenomenologiniais blyksniais, metaforomis, palyginimais, retoriniais klausimais, filosofiniais pamąstymais, teorinėmis apibrėžtimis, analogijomis nusėtas tekstas atskleidžia, kaip romanistai į literatūrą įveda pagrindinius tautiškumo dėmenis: „kalbą, tikėjimą, papročius, etiką, žinias, grožio pajautą“ (p. 110). Martinkus kelia idėją, kad atsiversdamas lietuvišką knygą skaitytojas gali atrasti lietuvių kalba te(iš)reiškiamas tautines ir kultūrines vertybes. Su tuo iš dalies sutinkant, vis dėlto pastebėtina, kad jų atpažinimą stipriai sąlygoja skaitančiojo tapatybė. *Maskvos laiką* autorius vadina moderniuoju lietuvių romanu, *Karalystę* kiek netikėtai apibūdina kaip postmodernųjį. Fenomenologiškai siedamas rašytoją, tekstą ir skaitytoją, Martinkus pateikia daug įdomių įžvalgų, pavyzdžiui, kad Klimo romane likti lietuviu – tai „atsisakyti gyventi pagal Maskvos laikrodį“ (p. 120), kad „Girniai – ir asmeninio autoriaus patyrimo, ir visos šalies, Lietuvos,

estetinio fenomeno modelis“ (p. 122), kad „*Karalystė* – kalba apie būtąjį laiką visų kitų galimų laikų vardu“ (p. 140). Regis, lietuvišką tapatybę Martinkus sinonimiškai vadina ir tautine savimone. Jos nestokoja Dirgėla, kuris istorine, geografine, kultūrine, mentaline, jausmine įvairove atskleidžia ne tik naujausią lietuvių tapatybės paradigmą, bet ir plėtoja lietuvių be namų temą ar kuria istorinę „Mindauginės Lietuvos“ viziją. Martinkaus gausūs teoriniai intarpai teikia skaitymo malonumo, tačiau šiek tiek keičia straipsnio objektą ir palieka nemažą klausimų apie nagrinėti pasirinktų kūrinių konkretybę, pavyzdžiui, ar Klimas ir Dirgėla identifikuoja, rekonstruoja, o gal kuria savas tautines vertybes? Kokia specifinė tapatybės raiška šiuose romanuose? Ar visada romanas yra išskirtinė tautinių vertybių raiškos forma literatūroje?

Vanda Juknaitė ir Daina Julija Venskevičiūtė straipsnyje „Tapatybės problema Tomo Venclovos tekstuose“ (autorės jį irgi vadina studija) sociokultūriniu aspektu analizuoja šio poeto kūrybą, jos kultūrologinę refleksiją, asmenybės įvaizdžius. Pirmoje dalyje nelabai aiškiu pavadinimu („Naratyvistinės asmenybės tapatybės kūrimo prielaidos“) teigiama, „kad Tomas Venclova yra asmenybė, aktyviai kurianti savo biografiją“ (p. 157). Šitai autorės prilygina tapatybės kūrimui, kurio trajektorijas fiksuoja Venclovos publicistikoje, eseistikoje, interviu ir poezijoje. Tyrinėtojų tikslas – „apčiuopti tekstų sandūroje besiskleidžiančią asmenybės savastį...“ (p. 159, daugtaškis sakinio pabaigoje atrodo keistokai, ypač turint galvoje, kad Venclova savo tapatybes reflektuoja ir pats). Jo siekiama gana sėkmingai, bandant nepasiduoti paties poeto sugestijai ir jo interpretacijoms, nors skaitymą ap sunkina sinonimiškas kai kurių sąvokų vartojimas, pavyzdžiui, *asmens tapatybė, aš tapatybė, subjekto tapatybė, teksto subjektas, pasakojimo subjektas, eseistikos subjektas* – šie terminai laisvai gravituoja ir, autorių žodžiais tariant, pasiklystama tarp Venclovos asmens ir kūrėjo tapatybių, jo tekstų tapatybės, eilėraščio lyrinio aš tapatybės. Sąvokas autorės pagrįstai suveda į Anthony Giddenso „refleksyvinį aš projektą“ ir jį dar papildo „aš naratyvu“, kurį apibrėžia Jūratės Baranovos suteiktomis reikšmėmis, nors būtų pakakę ir pirmojo. Nepaisant terminų painiavos, tyrinėtojos atskleidžia tam tikrą subjekto tapatybės (iš) raišką Venclovos eseistikoje, poezijoje. Labiausiai vykusį yra įžvalga apie subjekto skilimą, išsiskaidymą poezijoje (*Reginys iš alėjos*), prie kurios prieinama nagrinėjant laiko ir erdvės dimensijas. Šios parodomos kaip neapibrėžtos, efemerinės, išsprūstančios ir išreiškiančios egzistencines jausenas. Atidus autorių dėmesys (kon)tekstams, komparatyvistika, apimanti ir poezijos bei eseistikos

skirtį, leidžia joms konstatuoti, kad Venclova „savęs įprasminimui ir savosios tapatybės suvokimui naudoja kelis ‚aš naratyvo‘ kūrimo būdus“ (p. 188).

Tapatybės problemą įtraukiančiais straipsniais vadintinos Sigutės Radzevičienės ir Redos Pabarčienės publikacijos. Pirmoji – „Tautinio identiteto transformacija ir jos genezė Igno Jurkūno Šeinaus švediškoje kūryboje“ – mėgina apčiuopti lietuvių kultūros bei mentaliteto žymes švedų kalba rašytuose Šeinaus kūriniuose. Tautinis identitetas (sąvokos autorė neapibrėžia) apima kelis skirtingus aspektus, kurie straipsnyje nagrinėjami labai netolygiai: kultūrinė tapatybė apskritai (lietuvių ir švedų), asmeninė Šeinaus tapatybė (rašytojo ir žmogaus), Šeinaus kūrinių tapatybė (lietuviškoji ir švediškoji). Kultūrinės tapatybės požiūriu atkreiptinas dėmesys į švedų kalba parašytą apybraižą *Lietuvių kultūra* (*Litauisk kultur*, 1917), kurioje, pasak mokslininkės, ne tik pristatomos lietuvių meno rūšys, išdėstomas neo-romantinės estetikos principais grįstas Šeinaus požiūris į meną, bet ir apmąstoma lietuvių tapatybė. Apybraižoje esantys „tautinio tapatumo argumentai“ prašytusi patikslinimų ir kontekstų, o Šeinaus „nuostatos apie lietuvių mentaliteto bruožus ir meninę saviraišką“ (p. 34) – citatų. Išsamiausiai autorė analizuoja švediška parašytus grožinius ir publicistinius kūrinius (*Naktis ir saulė*, 1918; *Raudonasis tvanas*, 1940; *Stebuklo belaukiant*, 1942; ir kt.): semantiką, istorinius kontekstus, sąsajas su švedų rašytojų kūriniiais, o tapatybė, regis, lieka antrame plane. Tiesa, mokslininkė pastebi, kad „Romane *Stebuklo belaukiant* tautinės savimonės bei tautinio identiteto orientyrai bene ryškiausi iš visų 1940–1959 metų laikotarpiui priklausančių rašytojo kūrinių“ (p. 46) Tačiau ir šis komentaras verčia klausiti, apie kokią tapatybę kalbama: nacionalinę, „lietuvių tautos meninę tapatybę“, paties autoriaus, o gal romano žanrinę tapatybę? Ir straipsnio pabaigoje apibendrinami romanai, o ne tautinio identiteto transformacija ir jo genezė. Įdomiausias man pasirodė Šeinaus asmeninės tapatybės trajektorijų braižymas, gaila, kad tik keliais štrichais. Literatūrologė nepateikia nė paties Šeinaus savirefleksijų tapatybės klausimais. Gal jų ir nebūta? Bet būtų įdomu rasti svarstymų, kam priklausytų rašytojo kūryba užsienyje – lietuviškajam ar švediškjam Šeiniui? Kas apspręstų tapatybes – gimimo vieta, kalba ar asmeninė pozicija? Norėtusi platesnio pagrindimo, kodėl šiandien, vertinant Šeinių „kaip vientisą meninio žodžio reiškėją, dviejų kultūrų identiteto skirties principas nebūtų vaisingas“ (p. 29)? Tačiau straipsnis reikšmingai grąžina švediškąją Šeinaus kūrybą į lietuvių literatūrą, klausdamas, kodėl „Švediškas romanistas Ignas Jurkunas Scheynius tampa ištis tolimu lietuviškojo impresionisto Igno Šeinaus ainiu“ (p. 52).

Redos Pabarčienės publikacijos „Kolektyvinės tapatybės deformacijos Juozo Grušo ir Justino Marcinkevičiaus istorinėse dramose“ objektą, analizės aspektus tiksliai nusako „esminiai žodžiai: tautinė tapatybė, istorinė drama, romantizmas, socialistinis realizmas, egzistencializmas, Ezopo kalba“ (p. 55). Profesionaliai atlik-tame tyrime per „ryšius, susiformuojančius laike“, „vertikaliuosius ryšius“ ir „ho-rizontaliuosius bendruomenės ryšius“ identifikuojamas bei nagrinėjamas Grušo ir Marcinkevičiaus dramose vyraujantis tapatumo pagrindas – tautiškumas. Ap-tariamas dramose sukurtas istorijos, religijos supratimas, lietuviškosios savimoneės vaizdiniai. Nors kartais sunku susivokti minimose tapatybės formose (*religinė, vals-tybinė, vietinė* ir kt.), autorės įžvalgos naujai atskleidžia sovietmečio dramaturgi-jos specifiką. Pavyzdžiui, kad dramaturgai kūrė griežto identiteto veikėjus, herojai mato save tobulesnės ateities projekcijoje, regioninė tapatybė atmetama kaip prieš-taraujanti tautinei, kad Grušas retai mąstė apie vidines valstybingumo atramas, o Marcinkevičiaus dramose nėra laisvų žmonių. Analizė tapatybės raiškos aspektu ne-tikėtai atskleidžia ir kūrybos poetiką. Pabarčienės straipsnyje taip pat esama pradėtų, bet neišplėtotų probleminių ašių: pavyzdžiui, tautos reprezentacijos mechanizmai, autorių (ne)populiarumo ir kūrybos santykis, „iškreipti tapatybės modeliai“ (p. 79). Tyrinėtoja išjudina, jos žodžiais tariant, sukalkėjusią Grušo ir Marcinkevičiaus kū-rybos recepciją bei akivaizdžiai parodo, kad apie sovietmečio literatūrą galima kal-bėti ir kitaip (tikslingai pasitelkiamos ir Stepheno Greenblatto idėjos).

Baigiamieji pa(si)stebėjimai. Šios recenzijos autoriui priimtina Donskio nuos-tata, kad „nėra ir negali būti nei normatyvinės tapatybės teorijos, nei tapatybės ekspertų“². Subjektyviais kriterijais galima konstatuoti, kad tapatybė XX a. lietu-vių literatūroje: 1) buvo ne *aš*, o *kitas*, nes „refleksyviniis *aš* projektas“ buvo re-presinis *kito* projektas. Jo kontūrus braižo visų literatūrologų, išskyrus Vaitiekūną, straipsniai; 2) buvo, perfrazuojant Miłoszą, „pavergta tapatybė“, o jos trajektorijos atsekamos Pabarčienės, Vanagaitės ir Martinkaus publikacijose; 3) tai ne tapatybė, o tapatybės, fiksuojamos Vaičiulėnaitės-Kašelionienės, Radzevičienės, Juknaitės ir Venckevičiūtės straipsniuose; 4) tai problema, kurią reflektuoti drąsiai ir gana sėkmingai ėmėsi ir lietuvių literatūrologai, atskleidžiantys Lietuvoje menkai iš-naudotas tarpdalykinių tyrimų galimybes. Daugiausia autorių siekė identifikuoti tapatybę, o ne tapatybės problemą – tačiau tai galbūt uždavinys ateičiai ir galimybė ieškoti naujos tapatybės, kuri gali būti pėdsakas smėlyje, menantis „ir patį vaikš-čiotoją, ir jo paliktas pėdas, ir jų išnykimą, ir jų buvimą po išnykimo“ (p. 110).

2 *Ibid.*, p. 175.